

NUTQ MADANIYATINI SHAKLLANTIRISH VA RIVOJLANTIRISHDA EVFEMIZMLARNING O'RNI

Dilobar Imamkulovna Gulamova

Osiyo xalqaro universiteti o'qituvchisi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.8264168>

Annotatsiya. Evfemizmlar xalqlardagi urf-odat, madaniy saviyaning darajasi, estetik did va etnik me'yorlarning rivojlanishi bilan bog'liq sanaladi. Tilning taraqqiyoti bilan uning evfemistik qatlami ham rivojlanib boradi. Yangicha axloq-odob, yangicha dunyoqarash me'yorlari asosida uning yangi-yangi shakllari yuzaga keladi. Nutqda bunga o'xshash oz-ko'p turg'unlikka ega bo'lgan "o'rinbosar" ifoda okkazonal individual-kontekstual birlik bo'lib, ma'lum so'z yoki iborani biror-bir maqsad bilan almashtirish, tub mohiyatni ifodalovchi so'zni yumshatish va "qog'ozga o'rash" vazifasini bajaradi¹.

Kalit so'zlar: Til, nutq, fikr, nutq madaniyati, ta'lim-tarbiya.

ЭВФЕМИЗМЫ КАК ФАКТОР РАЗВИТИЯ КУЛЬТУРЫ РЕЧИ УЧЕНИКОВ

Аннотация. Конкурентоспособная рыночная экономика требует воспитания предпринимателя, человека с высоким творческим потенциалом, человека, способного пережить любую сложную ситуацию собственным умом, независимым творческим мышлением, сильным национальным духом. Поскольку политика нашего государства основана на обеспечении благополучия и счастья личности, то воспитание личности не может быть организовано ни для какой другой цели, кроме указанной выше. «Школа – это вопрос жизни и смерти, вопрос будущего. Это не может решить только государство, правительство или губернаторы. Этот факт необходимо учитывать».

Таким образом, хотя наша главная цель состоит в том, чтобы «развить навыки самостоятельного мышления учащихся», нам необходимо взглянуть на обучение на родном языке, один из основных инструментов, с совершенно иной точки зрения, чем обычно.

Ключевые слова: обучение родному языку в школе, цель обучения родному языку, прагматическое ценностное присвоение, независимое мышление.

EUPHEMISM AS A FACTOR IN THE DEVELOPMENT OF STUDENTS' SPEECH CULTURE

Abstract. A competitive market economy requires the education of an entrepreneur, a person with high creative potential, a person who is able to survive any difficult situation with his own mind, independent creative thinking, and a strong national spirit. Since the policy of our state is based on ensuring the well-being and happiness of the individual, the education of the individual cannot be organized for any other purpose than the one indicated above. "School is a matter of life and death, a matter of the future. This cannot be decided only by the state, government or governors. This fact must be taken into account".

So, while our main goal is to "develop students' independent thinking skills", we need to look at native language learning, one of the main tools, from a completely different perspective than usual.

¹ Гайбуллаева Н.И. Ўзбек тилида тиббий эвфемизмлар (тиббий даврий нашр материаллари асосида): филол.фанлари бўйича фалс.доктори (PhD) диссертатореферати.–Бухоро, 2019.

Key words: mother tongue, teaching at school, purpose of mother tongue teaching, pragmatic value appropriation, independent think.

Evfemizmlar xalqlardagi urf-odat, madaniy saviyaning darajasi, estetik did va etnik me'yorlarning rivojlanishi bilan bog'liq sanaladi. Tilning taraqqiyoti bilan uning evfemistik qatlami ham rivojlanib boradi. Yangicha axloq-odob, yangicha dunyoqarash me'yorlari asosida uning yangi-yangi shakllari yuzaga keladi. Nutqda bunga o'xshash oz-ko'p turg'unlikka ega bo'lgan "o'rinbosar" ifoda okkazonal individual-kontekstual birlik bo'lib, ma'lum so'z yoki iborani biror-bir maqsad bilan almashtirish, tub mohiyatni ifodalovchi so'zni yumshatish va "qog'ozga o'rash" vazifasini bajaradi².

Evfemizmlar ham til boyligimizning, nutqimiz ko'rkining ko'rinishlaridan biridir. Barcha xalqlarda ayrim narsa va hodisalarning nomini aytilish go'yo ta'qiqlangandek bo'ladi. Masalan, kishilarga nisbatan *o'lmoq* so'zini aytmasslikka harakat qilinadi. "Ta'qiqlangan" so'z *tabu*, ta'qiqlash esa *tabulashtirish* deyiladi. Ta'qiqlangan so'z o'rnida qo'llangan so'z, birikma va iboralar *evfemizm* deb yuritiladi. *Evfemizm* grekcha *euphemismos* – "yaxshi", *phemi* – "gapiraman" demakdir. Masalan, *o'lmoq* so'zi o'rnida qo'llangan *vafot etmoq*, *foniylar dunyoni tark etmoq*, *o'tmoq*, *joni uzilmoq* kabi so'z va iboralar evfemizmdir. Evfemizmining "ta'qiqlangan" so'z o'rnida ifodalagan ma'nosi uning ko'chma ma'nosi hisoblanadi. So'zlovchining evfemizmlarni qo'llashi uning nutq madaniyati, muloqot odobi yuqoriligidan dalolat beradi.

Turli kasalliklar, jismoniy kamchiliklar, jonivorlar, voqea-hodisalar xalq orasida evfemik nom bilan yuradi. Masalan, *gepatit* so'zi o'rnida qo'llangan *sarg'ayma* so'zi, *qizamiq* so'zi o'rnida qo'llangan *gul* so'zi, *ko'r* so'zi o'rnida qo'llangan *ko'zi ojiz* birikmasi, *chayon* so'zi o'rnida qo'llangan *gajak*, *eshak*, *oti yo'q* so'z va birikmalari, *ilon* so'zi o'rnida qo'llangan *arg'amchi* so'zi shunday evfemik vosita hisoblanadi.

Mohir so'z san'atkorlari o'z asarlarida evfemizmlarni ko'p qollashadi. Masalan, Abdulla Qodiriyning roman va hikoyalarda, hajviy asarlarida evfemizmlarning juda ajoyib namunalarini ko'rish mumkin³.

«Yaxshi gapirmoq», «silliq so'zlamok» ma'nolarini beruvchi **evfemizm** atamasi muloqot jarayonida so'zlovchining nutqini qo'pol, madaniyat doirasidan tashqaridagi so'zlarni qo'llashdan yoki tinglovchining «ko'ngliga tegishi mumkin» bo'lgan noqulay so'zlarni ishlatishdan saqlash bilan bog'liq, ammo bu evfemizmlar qo'pol, noqulay ma'noni beruvchi so'z ifodalagan mantiqni bermaydi degani emas. Zero, evfemizm ifodaga ijoviy yondashuv orqali yuzaga keladi. Va yana nutqda evfemizmlardan foydalanish kishining madaniyatlilik, farosatlilik darajasini ham belgilovchi me'yorlardan biridir.

Evfemizmlar ekspressiv rangdorlik bilan bog'liq bo'lgan lug'aviy birikmalardandir. Ta'kidlaganimizdek, aytilmoqchi bo'lgan fikrni yumshoq va odobli qilib ifodalash evfemizm sanaladi. Ya'ni evfemizmlarda qo'pol, beadab, taqiq so'z yoki ibora madaniy shaklda pardali qilib aytiladiki, bu hol, bir tomondan, nutq madaniyati bilan bevosita bog'liq bo'lsa, ikkinchi tomondan, tilning badiiy tasvir vositalari bilan ham aloqadordir. Chunki badiiy tasvirdagi personaj nutqi uning ong va madaniyat darajasini ifodalab turadi. Evfemizmlardan muayyan kasb egalari, ayniqsa, yozuvchi va shoirlar ko'proq foydalanadilar.

² Гайбуллаева Н.И. Ўзбек тилида тиббий эвфемизмлар (тиббий даврий нашр материаллари асосида): филол.фанлари бўйича фалс.доктори (PhD) диссертатореферати.–Бухоро, 2019.

³ Ўринбоев Б. Ўзбек тилининг сўзлашув нутки масалалари. – Т.: Фан, 1975.

Ammo shu o'rinda ta'kidlash lozimki, o'zini madaniyatliman deb hisovlagan yoki shunday hisovlanishni istagan har bir kishi evfemizmlardan to'g'ri va o'rinli foydalanishga harakat qilmog'i zarur.

Evfemizmlarning ma'nosi shartli bo'lib, faqat kontekstdagina reallashadi: "gul chiqmoq" evfemistik iborasining qizamiq, qizilcha (kasalik nomi) ma'nolari faqat kontekstda bilinadi. Ko'rinadiki, evfemizmlar ko'pincha so'zning ko'chma ma'noda qo'llanishi asosida vujudga keladi: "*mo'ysafid*" - aroq, "*qizil*" - vino, "*eshak*" - chayon, "*holva*" - qiz bola kabi. Evfemizmlar turg'un (o'z) va shartli (ko'chma) ma'noli bo'ladi. Shartli evfemizmlarda emoional-ekspressivlik kuchli ifodalanadi. Xotin-qizlarning fiziologik holatini ifodalovchi bo'g'oz, qornida bolasi bor kabi so'z va iboralarini ishlatish ancha noqulay. SHuning uchun ularning o'rinda ikki qat, og'ir oyoq, homilador, boshi qorong'i, farzand kutaypti, yukli kabi evfemizmlarni ishlatish nutqni madaniylashtiradi, so'zlovchini ham, tinglovchini ham noqulaylikdan qutqaradi.

Evfemizmlarni yumshoq ma'noli sinonim so'z, ibora yoki gap deb atash mumkin. Bir tushunchani ifodalovchi turg'un va shartli evfemizlar ham, ibora yoki evfemistik gaplar ham o'zaro sinonim bo'lib kela oladi: (*bo'yida bor* – *homilador*; *Sherzod telefon o'g'risi* – *Sherzod Farruxning telefonini so'roqsiz olgan*).

Evfemizmlarning asosiy ko'pchiligini frazeologik evfemizmlar tashkil etadi. Frazologik evfemizmlar ham kishilarni turli noxushlik va noqulayliklardan xoli qiladi: *Bovosi rahmatlik ham sal shunaqangi qo'li egriroq edi*. (A. Qodiriy)

Evfemizmlar og'zaki va yozma nutqni rang-barang, ravon va jozibali qiladi. Ana shu jozibadorlik va ta'sirchanlik ularni uslubiy figura bo'lib kelishini ta'minlaydi. Chog'ishtiring: *o'pdi-labini labiga qo'ydi, lablari qovishdi, labidan bol tottdi; pora berdi – tomog'ini moyladi, cho'ntagini to'ldirdi; o'g'irladi –hazm qildi, o'ziniki qilib oldi, o'zlashtirdi, egallab oldi; ichdi–tomog'ini ho'lladi, nafsini qondirdi; so'kdi– yetti pushtini halolladi* va hokazo.

Nutqda evfemizmlarni qo'llash xalqimizning qadim tarixi, urf-odatlar, umuman, ruhiyati bilan bog'lanadi. Masalan, «o'lmoq» fe'lining evfemizmlari paradigmatic qatorini hosil qilsak, undan o'rin olgan, o'rin olayotgan birliklar talaygina ekanligini, mazkur evfemizmlarning ba'zilar hozirgi kunda arxaik xarakter kasb etganligini kuzatishimiz mumkin. «O'lmoq» fe'lining o'rinda qo'llanuvchi evfemizmlarning ba'zilariga diqqatimizni qarataylik.

1. «...*Ushbu tarixda dushanba kuni ramazon oyining to'rtida Umarshayx mirzo jardi kabutar va kabutarxona bila uchub, **shunqor bo'ldi**. O'ttiz to'qquz yoshar erdi...*» [Bobur Z.M. Boburnoma. –Toshkent: Yulduzcha, 1989.]

2. «...*Sarvi gulning soyasida **so'ldi** gul, netmak kerak?*» (Rivoyatdan)

3. «... (Farhodning) *fano bodasidin **paymonasining to'lg'oni** va ul paymonani ajal soqiylari ilgidin sipqora ichgani va sog'olmas maydin jonon yodi bila mast bo'lub **jonidan kechgoni***» [Navoiy A. Farhod va Shirin. – Toshkent: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1989.]

4. «*Qilib jononi otin tilga ta'lim,*

*Tutub jonon otin, **jon etti taslim**.*»[Navoiy A. Farhod va Shirin. – Toshkent: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1989.]

Demak, «o'lmoq» fe'lining o'rinda qo'llanuvchi evfemizmlar uyasidan quyidagilar o'rin oladi: «shunqor bo'lmoq», «so'lmoq», «paymonasi to'lmoq», «jonidan kechmoq», «jon taslim etmoq», «dunyodan o'tmoq», «joni uzilmoq», «vafot etmoq», «qazo qilmoq», «jon bermoq», «dunyodan ketmoq», «tiriklikni tark etmoq», «fanodan baqoga ketmoq», «fanodan baqoga rixlat etmoq», «shahid bo'lmoq», «ruhi uchmoq», «yo'qolib qolmoq», «chirog'i o'chmoq», «jonini egasiga topshirmoq», «ko'z yummoq», «egamning marhamatiga bormoq», «oyoq cho'zmoq»,

«oyoq uzatmoq», «yostig'i qurimoq», «tashlab ketmoq» va boshqalar. Bu sirani yana bemalol davom ettirish mumkin. Mazkur evfemizmlar orasidan «shunqor bo'lmoq», «fanodan baqoga ketmoq», «fanodan baqoga rixlat etmoq», «shahid bo'lmoq», «egamning marhamatiga bormoq» kabilar arxaik xususiyatga ega bo'lib, ularni jonli so'zlashuvda emas, faqat badiiy asarlar tarkibida uchratamiz.

Shuningdek, «so'lmoq», «jon taslim etmoq», «qazo qilmoq», «chirog'i o'chmoq», «yostig'i qurimoq» kabi evfemizmlar badiiy nutqqa xos bo'lsa, «yo'qolib qolmoq», «qatorimizdan kam bo'lmoq», «ko'zimizni yoshlab ketmoq», «yolg'on dunyodan chin dunyoga ketmoq» kabi evfemizmlar shevalarda ko'p uchraydi⁴.

Ta'kidlash joizki, A.J.Omonturdiyev evfemizm hodisasini chuqur tadqiq qilib, «Bir so'z lug'ati»ni yaratdi, unda «o'lmoq» tushunchasining 300 dan ortiq evfemik vositalari misollar asosida izohlab berdi. Olim «O'zbek tilining qisqacha evfemik lug'ati»da esa 50 ga yaqin mavzuni asos qilib olib, har bir mavzuning 30-40 dan 500 tagacha evfemik vositalarini aniqlab, misollar asosida yoritdi⁵.

Va yana kuzatishlarimiz shuni ko'rsatadiki, oddiy so'zlashuv nutqimizda tez-tez ishlatiladigan, qo'pol yoki ishlatilishi noqulay hisovlanmagan «yiqilmoq», «engilmoq», «yiqitmoq», «engmoq» kabi qator umumiste'mol so'zlarimizning ham maxsus soha egalari nutqida evfemizmlari mavjudki, bu so'zlarning lug'aviy ma'nosiga o'sha soha egalari nuqtayi nazaridan yondashsak, buning tabiiy hol ekanligini anglaymiz.

Misollarga murojaatni Said Ahmad ta'biriga ko'ra: «o'z ona tilini benihoya yaxshi biladigan, bilgandayam butun ranglari bilan, ohanglari bilan biladigan, shu bois (asarlarini) sof o'zbekcha bitadigan, (to'g'rirog'i) o'zbek tilini kuylatadigan, o'zbek tilining jami jilvalarini oftovga solib ko'rsatgan» Tog'ay Murodning «Yulduzlar mangu yonadi» qissasidan keltiraylik. Qissada kurashchilar nutqiga xos talaygina evfemizmlar borligini ko'ramiz. Chunonchi, asarda kurashda yiqilish, *engilish* so'zlari umuman qo'llanilmaydi, ammo aynan shu so'zlarning ma'nosini beruvchi *yag'irini er ko'rmoq, elkasi erga tegmoq, orqasi erga tegmoq, kuragini er o'pmoq, yag'rinini er iskamoq, yulduz sanamoq* kabi evfemizmlar yoki *yiqitmoq, engmoq* lug'aviy birliklari o'rnida *terib tashlamoq, mom qilmoq, yulduz sanatmoq* kabi evfemizmlar ishlatilgan.

1. «*Shu Bakrboyning Samarqandda o'qiyotgan Jonibek uli kelgan. Yaxshi olishi bor-da. O'tgan yili kelganda Sariosiyoni mom qilib edi.*» (Tog'ay Murod. Yulduzlar mangu yonadi. – Toshkent: Sharq, 2009.)

2. «*Regardan O'tan polvon chiqib, Surxondaryoning suyangan tog'larigacha terib tashladi.*» (38-bet)

3. «*Bo'ri polvon O'tan polvonni cho'nqaymagan olib urdi. Surxondaryoning shon - sharafini ko'tardi.*» (39-bet)

4. *Oqibat... Bo'ri polvon... Polvon nomini olgandan buyon umrida birinchi marta yelkasi yer ko'rdi.*

5. *Kimsan Bo'ri polvon elkasi erga tekkizgan Ismoil polvon!* (53-bet)

6. *Sport ustasi Maksim polvon yulduz sanadi. Ha-l-o-o-ol.*

⁴ Ўўлдощева Д., Жўраева С. Эвфемизмлар нутқ маданиятимизни ошириш манбаларидан бири// «Тилшунослик ва методика масалалари» илмий мақолалар тўплами. V жузв. –Тошкент: Фан, 2012.

⁵ Омонтурдиев А. Ўзбек тилининг қисқача эвфемик луғати. – Тошкент: Фан, 2006.

Yoki asarda *qariqiz* soʻzi mutlaqo ishlatilmaydi, ammo uning maʼnosini beruvchi *bir tengi yoʻq, tengi topilmagan* kabi evfemizmlar ishlatiladiki, bu oʻsha qizning holatida boʻlgan kitovxonning ham «koʻnglini ayaydi».

Asarda faqat kurashchilar nutqiga xos boʻlgan evfemizmlardan tashqari «xotin olmoq» birligi oʻrnida «begona qilmaslik» (*Boʻri polvon Suluvni begona qilmadi*) (64-bet) yoki bugungi kunda biz yoshlarning nutqida uyat, noqulay sezilmaydigan «sevmok» lugʻaviy birligi oʻrnida «koʻz ostiga olmoq» (*Boʻri polvon ana shu qizni koʻz ostiga oldi*), «koʻngliga oʻtirmok» (*Suluv Boʻri polvon koʻngliga oʻtirib qoldi*) kabilar ham ishlatilganki, bu tilimizning jozibadorligi yozuvchi mahoratiga asos boʻlganligidan dalolatdir.

Tilning taraqqiyoti bilan uning evfemik qatlami ham rivojlanadi. Yangi odob-axloq, yangicha dunyoqarash normalari asosida evfemik vositalarning yangi formalari oldingisiga nisbatan yanada qulay, soʻzlovchi va tinglovchi uchun yanada yoqimliroq boʻlgan vositalar shakllanadi. Biroq, inson oʻz ehtiyojidan orqada yurganidek, evfemalar ham qanchalik goʻzal, nozik, beozor maʼno ifodalamasin, u tabu tushunchaning mohiyatini xotiradan butunlay bartaraf qilolmaydi. Masalan, *nomusini yoʻqotmoq, bokiraligidan kechmoq, nomusini badnom etmoq, qizligini topshirmok* evfemalari orqali anglashilgan tushunchani yopolmaydi. Shu bois, tabu tushunchalarni evfemalashtirishga moyillik, talab, ehtiyoj borgan sari kuchayib boraveradi. Bu jarayon evfemik maʼno qatlamining – evfemik sinonimlarning shakllanishiga sabab boʻladi⁶.

Bunday misollarni Abdulla Qodiriyning «Oʻtkan kunlar» tarixiy romanining har bir sahifasida, har bir personaj nutqida uchratish mumkin. Masalan,

Soʻzdan soʻz chiqib Oftob oyim Toʻybekadan soʻradi:

–*Mehmonlar qanaqa kishilar ekan, tanidingmi?*

–*Nax siz yosh mehmonni koʻrmabsiz, dunyoga kelmabsiz, dedi Toʻybeka oʻngu ters osh chaynab,–bir chiroylik, bir aqllik, tagʻin oʻzi hammadan yuqorida oʻltiradir: hali yigirmaga ham bormagandir, moʻylabi ham endigina chiqa boshlagan... Nax bizga kuyav boʻladigan yigit ekan, –dedi va Kumushga qarab kulib qoʻydi.* (35-bet.)

Eʼtiborqarataylik. Oftob oyim «erkaklar» soʻzi oʻrnida «mehmonlar» soʻzidan, Toʻybeka «yosh erkak» soʻzi oʻrnida «yosh mehmon» soʻzidan, «Kumushga er boʻladigan» birikmasi oʻrnida «nax bizga kuyav boʻladigan» birligidan foydalanadiki, shu oʻrinda hatto Toʻybekadek omi, xizmatkor ayolning nutqida ham oʻzbekona hayoga oʻralgan evfemizmlardan oʻrinli foydalanilgan. Yoki,

Oftob oyim yugura-yugura qat-qat koʻrpachalar solib, kuyavini oʻltirishga taklif etdi....Soʻngra Toʻybekani choy qaynatishga buyurib oʻzi kuyavi bilan surashdi:

–*Otangiz, onangiz salomatlarmi?*

–*Shukur, sizga salom aytdilar.*

–*Hasanali otam sogʻmi, nega siz bilan kelmadi?....* (142-bet.)

Oftob oyim Hasanaliga nisbatan ishlatilishi lozim boʻlgan «qul» izohlovchisi oʻrnida «otam» soʻzidan foydalanmoqda.

(Yusufbek) hoji Zaynabga qarab oldi.

–*Bolam, Zaynab, –dedi,– biz Margʻilondagi opang koʻchini olib kelmakchi boʻldiq...Sen shunga nima deysan?* (306-bet.)

⁶ Миртожиев М. Ўзбек тили симасиологияси. – Т.: Мумтоз сўз, 1992.–288 б.

Yusufbek hoji Kumushga nisbatan ishlatilishi lozim bo'lgan «kundosh» izohlovchisi o'rnida «opang» so'zidan foydalanmoqda.

Fotiha o'qulib kuyav qayin onaga uzr aytdi:

–*Avvalo sizlar kelguncha qaytarman, deb ertalab bir **gunoh** qildim. Undan keyin mehmonxonadan qo'zg'alolmay ikkinchi uyatka qoldim...*

Oftob oyim:

–***Bolamiznikini** aybi yo'q.*

O'zbek oyim:

–*Qimiz kirguzib qayin onangning **og'zini ho'llamaganingda** nax baloga qolib eding, bolam.* (325-bet.)

Otabek «hurmatsezlik» so'zi o'rnida «gunoh», Oftob oyim «kuyov» so'zi o'rnida «bolamiz», O'zbek oyim «ichirmoq» so'zi o'rnida «og'zini ho'llash» evfemizmlaridan o'rinli foydalanganiki, bu asarning qimmatini hamon oshirib kelmoqda.

Xullas, evfemizmlar xalqimiz uchun nutq madaniyatini oshirish manbalaridan, ko'rkam hamda jozibador nutq irod qilish vositalaridan biri bo'lib kelgan va shunday bo'lib qolaveradi.

Xullas, til xalq va millatning ko'zgusi, ajdodlardan avlodlarga meros bo'lib qoluvchi ijtimoiy hodisadir. U har bir xalq va millatning yashash tarzini, ijtimoiy munosabatlardagi o'rnini, turmushini, urf-odatlarini o'zida namoyon etadi. Tilshunosligimizda nutq madaniyatiga erishish uchun qo'llaniladigan vositalarning mavjudligi e'tiborga molik. Ayniqsa, ochiq aytilishi noo'rin, noqulay, madaniyatsizlik, axloqsizlik hisoblangan birliklarni nutqda yumshatish, madaniyroq tusga kiritishga asoslangan evfemizmlar nutqni boyitishda alohida ahamiyat kasb etadi. Demak, nutqimizda evfemizmlarni qo'llash – madaniyatilik, sharqona lutf qilish belgisi. O'zbeklar nutqida evfemizmlarning ko'p qo'llanilishi xalqimizning madaniyatiligidan, halimligidan dalolatdir.